

կ'ըլլայ քան յարեթական ատաղձն եւ կը բովանդակէ քաղաքակրթութեան մը կառուցուածքը, որուն հասնել կրնային ինչպէս սպիտակ՝ նոյնպէս կարմիր կամ սեւ ցեղը եւ ո՛չ միայն զանազանակաց մին եւ այն ալ սպիտակ ցեղի մէկ տեսակը: Հնէախօսութեան մէջ դործ ունինք արդէն մարդերու հետ, որոնք կենաց ընդհանուր պայմաններու ենթարկեալ են, կենաց պայմաններ՝ դորոնք իւր առջեւն ունէր ինչպէս որսորդն՝ նոյնպէս հովիւն եւ կամ երկրագործը, մարդիկ՝ որոնք նոյն գործիքները կը գործածեն — քարէ կամ հիմնական մետաղներէ, այն է՝ պղինձ ու երկաթ: Իրաց այս վիճակին մէջ բնականապէս կը ծագի նաեւ խնդիր յարեթական շրջանի սկզբնաւորութեանց մասին, խնդիր մը՝ զոր անորոշ կը թողու՞մ, վասն զի իմ ծանօթութիւններէս վեր է: — Ասի (կ'ըսէ քննադատը), պայծառ ու հանդարտարան խօսք մըն է, եւ յայտ գերար կրնան գտնել լեզուագէտներն, վիպաքննիչ ու ազգագիրները⁹⁶:

Բոլորովին ուրիշ կարգի իմաստով են այն քննութիւնքն, որոնք գրուած են Ս. Գրոց մեկնարանութեան հետամուտներէ եւ որոնց շատերն ի հարկէ քննութեան առած են նաեւ Թննդոց գրոց ծանօթ ազգացանկը: Այսպիսի սինները յիշատակել հեռու կը տանէր դմեզ, եւ մեր նպատակէն ալ դուրս⁹⁷:

(Շարունակելի):

Հ. Յ. Տ.

ԺՈՂՈՎՐԴԱԿԱՆ ՀԱՐՈՏՔԸ ԵՋՆԻԿԻ ԲՈՎ

ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱԿՆԱՐԿ

Եզնիկ մեր մատենագրութեան մէջ եզական գիրք մը կը գրուէ, ո՛չ միայն իր լեզուին գերազանց կատարելութեամբ ու փիլիսոփայի լուսամտ տրամարանութեամբ, այլ նաեւ իր մեղի ներկայացուցած ատաղձին մէկ մասին՝ մեծ շահեկանութեամբ: Այդ թանկագին նիւթը ժողովրդական հաւատալիքներն են, մեծարժէք բեկորներ, որոնք հին դարերու գիցարանական հսկայ շէնքէն մնացած աւերակի վկաններն են:

Պեղումներ կատարող գիտնականի մը երկիւղածութեամբ կ'ուզեմ մօտենալ այդ թանկագին բեկորներուն. եւ զանոնք մի առ մի գննելով՝ կ'ուզեմ եզրակացնել ա՛յն սերտ կապերը, որոնք այդ բեկորները հայ ժողովուրդի հոգւոյն եւ էութեան հետ կարծես անխզելիօրէն զօղուած են, այնպէս որ այդ հաւատալիքները մինչեւ այսօր կապուած են հայ ժողովուրդի սրտին:

1. Անհուն երախտիք պարտական ենք մեծ կողբացուցն, որ՝ թէեւ ահամայ՝ այդ հին հաւատալիքները պահպանած է մեզի: Մինչ Եզնիկ մէկ կողմանէ զանոնք հերքել կը ջանայ, որպէս զի բնաշինը ընէ, միւս կողմանէ՝ նոյն գործողութեամբ՝ զանոնք իր ձեռքով կ'արձանագրէ եւ ապագայ դարերու կը յանձնէ: Ի՛նչ հսկայ ծառայութիւն մատուցած կ'ըլլար Եզնիկ հայ ազգին, եթէ հայրենի գիցարանութեան եւ սին հաւատքին ուրիշ մասերն ալ իր հերքումներուն ենթարկէր, եւ կամ նոյն իսկ անոնց կարեւորութիւնն ըմբռնէր եւ ամբողջութեամբ գրի առնէր: Սակայն եւ այնպէս այդ թերութեամբ ալ Եզնիկի արժանիքը չի նուազիր. վասն զի ի՛նչ որ հայ սին հաւատքէն կը ներկայացնէ մեզի Եզնիկ, իր իսկական հարազատութեամբ կը ներկայացնէ, առանց իւր կողմէն ներմուծումներ ընելու: Այսպէս, շատ տեղ ուսման բերանը կը դնէ իր մերժելիք հաւատալիքը եւ ապա կը հերքէ անոր կարծիքը: Եզնիկի այս չքնաղ յատկութիւնը մեր շատ մը մատենագիրներուն կը պակսի: Առնենք՝ օրինակի համար՝ Մ. Խորենացին, որ թէեւ մեծաքանակ ատաղձ կը մատակարարէ մեզի՝ մեր հայրերու հին հաւատքէն, բայց ա՛յնպէս կերպարանափոխ վիճակի մէջ, որ շատ անգամ

մասնագէտ գիցարանն իսկ կը վարանի եւ Խորենացու հանդէպ տհաճ տրամադրութեամբ կը համակուի: Բնական է, Խորենացի եւ իրեն նման միւս հայ Մատենագիրները շարամտութեամբ չեն խանգարած հեթանոսական դարերու մնացորդ հաւատալիքները, այլ իրեն քրիստոնէայ՝ անոնց աւելորդ — աւելորդապաշտութիւն — ըլլալն ըմբռնած ու զանոնք անհետ ընել ջանացած են:

Որչափ որ ալ Եզնիկ մէկ կողմէն ժողովուրդին սնահաւատութիւնները հերքելու ջանադիր կ'ըլլայ, միւս կողմէն սակայն երբեմն երբեմն յայտ կը բերէ նմանօրինակ հաւատալիքներ, որոնք իր համոզումներն են:

2. Հանգամանք մը շատ կը դժուարցնէ Եզնիկի մասին ու եւ է ուսումնասիրութիւն — Եզնիկի բնագրէն մէկ ձեռագիր ունինք: Սակայն այս չէ միակ դժուարութիւնը. ուրիշ մը, նոյնքան ծանրաշիւ, կը բարդուի նախորդին վրայ. Եզնիկը ժողովրդական հաւատքի տեսակէտով ուսումնասիրելու աշխատանքը գրեթէ չէ կատարուած: Այս նիւթով զբաղող հայ եւ օտար հեղինակներ թէեւ կողբացին իւր ազգիւր գործածած են այլ եւ այլ ժողովրդական-ազգային եւ օտար հաւատալիքներու ուսումնասիրութեան, սակայն անոնք քանի մը տեղիք յիշատակել անդին չեն անցած: Այդ հեղինակներու դասէն մասով մը բացառութիւն կը կազմեն Թերես երկու գիտնականներ. E. Dulaurier, իր «Cosmogonie des Perse d'après Eznig» գրութեամբ¹ եւ Մ. Խոստիկեան իր «Ազգագրական նիւթեր Եզնիկի Եզն Ազանդոցի մէջ» յօդուածով²: Առաջինը մեզի համար մեծ նշանակութիւն չունի, իսկ երկրորդը շատ վերելքոյ կատարուած գործ մըն է:

3. Նկատմամբ Եզնիկի ազգիւրներուն — այս տեսակէտով — Ազոնց կը համարի, թէ «Հարցումն եւ Պատասխանիք սրբոյն Գրիգորի» գրութեան «պարտական է Եզնիկն մանաւանդ հայ Փոլիկոսի վերաբերեալ թանկարժէք նիւթերը»³: Ամէն պարագայի մէջ բերուած ապացոյցները⁴ Գրիգորի Հարցումներու առաջնութեան մասին՝ համոզիչ չեն:

¹ Revue de l'Orient, t. V, Paris 1857, էջ 253—262:
² Ազգագրական Հանդէս, XXVI, էջ 137—147:
³ Բագմավեպ, 1925, էջ 367:
⁴ Այս մասին երկու գրած է L'Orient Chretien/ մէջ, XXV (1925—1926), էջ 309—377: Հայրեմիի Ամսագիր, Վեցերորդ տարի, 1928, Թ. 7, էջ 72—81:

Ընդհակառակն՝ ինչպէս Եզնիկի նոյնպէս Գրիգորի անունով հասած Հարցումները կախում ունին Եզնիկէն:

4. Մեզի համար մեծ նշանակութիւն չունի այն պարագան, որ Եզնիկ շատ տեղ օտարազգի գրութիւններ օգտագործած ու նոյն իսկ երկայն հատուածներ թարգմանած է: Ա՛յն կատարները, որոնք իւր օտարի ազգանք ցոյց տրուած են, ամենեւին կապ չունին մեր խնդրին հետ. վասն զի հոն ազգային հաւատալիքներու հետքն անգամ չենք նշմարել. անոնք առաւելապէս աստուածաբանական, փիլիսոփայական խորհրդածութիւններ եւ տրամարանութիւններ են: Մինչ ա՛յն հատուածները, որոնք մեծ մասով հաւատալիքներու նուիրուած են, մեր առջեւ կը դնեն մեր նախահայրերու սին հաւատքն իր իսկական հարազատութեամբ, եւ ճիշդ ա՛յլ պարբերութիւններուն մէջն է, որ չեն նշմարուիր օտար ազգիւրներ: Եւ չեմ կարծեր, որ ապագային հնարաւոր ըլլայ այս հատուածներուն մէջ օտար հեղքեր ի յայտ բերել: Շատ լաւ կը բնորոշ Mariès Եզնիկի գիրքը յարաբերութեամբ օտար ազգիւրներու: Բնական է յոյն ազգիւրները գլխաւոր տեղը կը գրուեն, եւ յոյն Ս. Հայրերու մէջէն Միթոգլոս, Թերես նաեւ Յուստինոս (կամ Իրենէոս⁵) մասնաւոր տեղ մը բռնած են: Որչափ ալ առատ ըլլան Եզնիկի փոխառութիւնները, սակայն եւ այնպէս մեր Ձատագոյլը զանոնք իր մտքին բովէն կ'անցնէ եւ անձնական ինքնուրուովութեան գրոշմը կուտայ անոնց⁵: Թերես մէկը նոր ազգիւր մը գտնէ, որ խնդրական հատուածներուն հետ մեծ առնչութիւն եւ նմանութիւն ունենայ. բայց այնպիսին զգոյշ ըլլալու է, որ նմանութիւնն՝ նոյնութիւն չհետեւցնէ: Ժողովրդական հաւատքի վերաբերող նիւթերու մէջ

⁵ «Les sources grecques naturellement prédominant, et, parmi les Pères grecs, Méthode, et peut-être Justin (ou Irenée?), tous trois martyrs, occupent, en vertu d'un principe de choix énoncé par Eznik lui-même, une place à part. Si larges que soient ses emprunts, nous avons vu, par le manière dont Eznik les utilise, qu'il sait rester original. Non seulement en intervertissant l'ordre de développement suivi par la source... ou en se livrant à mille petits jeux de démarquage au cours desquels... mais encore en faisant entrer, souvent de gré et habilement, quelquefois aussi un peu force et sans assez d'art, tous ces matériaux étrangers dans une construction dont le plan est bien à lui», Le De Deo d'Eznik, Revue des Etudes arméniennes, Tome IV, fasc. 2, 1924, էջ 204 (կամ 92).

⁹⁶ Անդ, էջ 72—73: — Հմմտ. Մեշչանինովի գործը «Ներածութիւն Յարեթարանութեան» (J. Meščaninov, Vvednie v Jafetidologiju, Lenin-grad 1929, pp. 200): Գործոյ մասին քանի մը խօսք կ'ըսէ Մ. Գոստոյեւսկի իւր ընդհանուր տեսութեան մէջ՝ «Արդի ուստական հրատարակութիւններն Արեւելագիտութեան ճիւղին մէջ, մատենագիտութեամբ» (Milius Dostojewskij, Die moderneren russischen Publikationen auf dem Gebiete der Orientalistik, mit Bibliographie, in „Litterae Orientales“, Orientalischer Literaturbericht Leipzig, Otto Harassowitz, 1930, Heft 44, p. 1—15): Այս տեղ կ'ըսուի թէ «Յարեթական տեսութեան, այս նոր նիւթապաշտական լեզուագիտութեան՝ ժողովրդականացումը մըն է Մեշչանինովի, ահագնական վրդականացումը մըն է Մեշչանինովի... Մասի աշակերտն ու աշխատակիցը, իւր երկով... են. եւ թէ նպատակ ունի Յարեթարանութեան ներկայից վիճակն եւ պատմական գործացումը ներկայացնել: Ասոր առաջին մասը, կ'ըսէ, այն է՝ Յարեթական տեսութիւնը սկզբանէ մինչեւ վերջին ճիւղաճառները», զերմաներէն հրատարակութեան մը հաճումները, գերմաներէն էր նախնարար, որ սակայն լոյս չտեսու են:

⁹⁷ Շատ ըլլայ յիշել գործ մը՝ Friedrich Schmidtke, Die Japhetiden der Biblischen Völkertafel. Breslau 1926, pp. VIII + 95 (= Breslauer Studien zur bibl. Theologie, Bd. 7).

մանաւանդ՝ շատ անգամ նոյն իսկ ամէնէն տարանջատ ազգերն ազգեցուցիչ նմանութիւններ եւ նոյնութիւններ ցոյց կու տան. եւ սակայն հմուտ ժողովրդագէտ մը նոյնհետայն վերջնական վճիռներ չարձակեր: Այս մասին աւելի երկար խօսիլն աւելորդ է:

5. Եզնիկ սիրով կ'ընդգրկէ Եւեմբրական դրութիւնը, որ իր քրիստոնէական ըմբռնումներուն հետ միանալով, մեծ նպաստ կրնար մատուցանել զիցարանական անձնաւորութիւններն իբր մարդիկ ցոյց տալու: Եւեմբրականութեան հիմնադիրն է Եւեմբրոս յոյն փիլիսոփան, որ Բրիտանիայէ երեք դար յառաջ ապրած է: Անոր հաստատած դրութեան համաձայն աստուածներն ի սկզբբանէ հետէ աստուածներ չեն եղած, այլ թէ ժամանակաւ մարդիկ էին անոնք, միւս մարդիկներու պէս երկրի վրայ ապրած: Յաջորդ սերունդները զանոնք աստուածացուցած են՝ զրդուած անոնց բարձր մէկ յատկութենէն, որ սովորական մահկանացուներու վրայ չի տեսնուիր: Այս դրութիւնը շատ ընդունելութիւն գտաւ ժամանակին, ո՛չ միայն յոյն փիլիսոփաներու քով, այլ նաեւ քրիստոնէայ Եկեղեցւոյ Ս. Հայրերէն, որոնց քրիստոնէայ Եկեղեցւոյ Ս. Ագաթանգեղոս մէկ կրնանք դասել մեր Եզնիկին, Ագաթանգեղոսն եւ ուրիշներ: Եզնիկ երկու տեղ⁶ կը գործածէ Եւեմբրականութիւնը. «Զի եւ Զրուանն իսկ մարդ լեալ է, այր մի քաջ առ Տիտանօքն. եւ որպէս սովոր են Յոյնք եւ Արիք եւ ամենայն ազգ հեթանոսաց՝ զքաջս առ զիւցազունս ունել, հայեցեալ ընդ այն քէշակարկատին Պարսից՝ թէ որովհետեւ մարդիկ աշխարհիս զնա առ աստուածս ունախն, ես զերկնից իսկ եւ զերկրի եւ զամենայն արարածոց արարչութիւնն ի նմանէ կարծեցուցից»: Եւ զարձեալ. «Զի որ լաւ ոք եկեալ յաշխարհ՝ մեռանէր, վասն յիշատակի քաջութեանն զպատկերն երանգօք ի նկարու հանէին, եւ անտի ուսեալ տխմարաց՝ տալաւ ի պաշտօն անոյնին»:

6. Յարեւանցի ակնարկ մը միայն արդէն բաւական է նկատելու համար, որ սուրբ-գրական մեծ ազդեցութիւն կայ ո՛չ միայն Եզնիկի, այլ եւ հայ առհասարակ ամէն մասնադրի վրայ: Եւ այս հասկնալի երեւոյթ

⁶ Եզնիկայ Կողբացոյ Եղծ ազանդոց, Վենետիկ 1914, էջ 141 եւ 237: Եւեմբրականութեան մասին հիմնական զաղարար կու տայ H. Pinard de la Boulaye, S. J. L'Étude comparée des Religions. Paris 1925, I, էջ 32, 37, 83, 96, 134, 148, 202, 204, 218, 277:

մըն է: Բայց թէ պէտք է միայն այս ազգեցութեան վերաբերել ամէն նմանութիւն, որ կայ հայ ու հրեայ հաւատքներու մէջ, այս անհաւանական կը թուի. շատ մը հաւատալիքներ որ կան հրեաներուն քով, գրեթէ նոյնութեամբ կային նաեւ սուրբայիններու, հնդկիներու, պարսիկներու, փոքրասիական ժողովուրդներու, Փիւնիկեցիներու, Եգիպտացիներու քով: Եւ ինչո՞վ կարելի է հաստատել, թէ այդ ազգերը՝ միայն ու միայն՝ իրարու հետ սերտ յարաբերութեան մէջ մտնելով՝ իրարմէ ազդուած են: Աւելի հաւանական չէ՞, որ իրենց բարքերն ու հաւատքը հասարակաց ազդելու մը բխեն: Մեր այս խօսքերը սուսակապէս Մակիէրի կը հայնն. մեծախառնակ զիտնականը ստոյգ կը համարի որ հայ ազգագրութեան (folklore) գլխաւոր ստեղծներն իրանական աշխարհէն կը բխեն. նոյնպէս մեծ տեղ կու տայ սուրբ-գրական ստեղծներու, շեշտելով թէ «չկայ ազգ մը, որ հայերուն չափ սողորուած ըլլայ սուրբ գրքով»⁷: Կը կարծեմ, թէ չափազանցութեան կը դիմէ Մակիէր: Եթէ յարգելի Ուսուցչապետը հայ հաւատալիքներու վերաբերող ստաղծն ամբողջութեամբ զննէ, եւ հայկականի ու հրեականի վերաբերող հաւատալիքները իրարմէ անջատէ ու այդպէս համեմատէ երկու նօտաներու վրայ, պիտի տեսնէ, որ հրեականը կարծուածին չափ ծանրակշիւրութիւն պիտի չունենայ, ինչպէս նաեւ իրանականը:

7. Եթէ Եզնիկի մատեանն ուշի ուշով հետազօտենք եւ անոր ներկայացուցած հաւատալիքներու առաջինը համապարփակ ակնարկով մ'ընդգրկենք, այլազան նիւթերու խայտարակտ պէսպիսութիւնն անմիջապէս պիտի գարնէ մեր աչքին: Հոն պիտի նշմարենք թէ հայ ուսմիկը ինչ ըմբռնումներ ունի

⁷ S'il est incontestable que les principales données du folklore arménien découlent du monde iranien, il me semble qu'il convient également de faire la place très large aux données évangéliques. Il n'y a guère de peuple chrétien qui soit aussi imprégné de la Bible que les Arméniens. F. Macler, Trois conférences sur l'Arménie. Paris 1927, էջ 57. (Annales du Musée Guimet. Bibliothèque de vulgarisation, tome 46). Բուրովին ապրիլի E. Meyerի արտայայտութիւնն այս մասին. «Հին Հոյաստանի բնիկ կրօնքն ամբողջապէս կորուած է իրանական կրօնքին մէջ, այնպէս որ հնդկիկերոսացի հայերու ազգային կրօնքին մասին գրեթէ ոչինչ գիտենք»: Geschichte des Altertums. Erster Band. Zweite Hälfte. Stuttgart und Berlin, 1921, էջ 706.

Ա.

ՏԻԵԶԵՐԻ

ա. Երկիրք:

1. Հաստատութիւն: «(Աստուած) է պատճառ ամենայնի, որ ի լինելն եւ գոյանալն ի չղոյէ եւ գոյէ. որպէս երկիրք վերինք եւ որ ինչ յերկինս, եւ երկիրք երեւելիք որ ի ջուրց»⁸ Եւն: Հոս Եզնիկ երկու երկիրքներու զանազանութիւն կ'ընէ, մին վերին երկիրքն է, իսկ միւսը երեւելին: Այլու⁹ Պօղոս Առաքեալին երեք երկիրքները բացատրել ուղեւորվ, կ'ըսէ. «Սկսել յառաջմէն եւ էջ յերկրորդն եւ հաս յերրորդ օրը՝ որ ի գրոց երկիրն կոչի, եւ գտանես զոր ինչ երանելին Պաւլոս ասէ»¹⁰. այսինքն կայ անաշխարհ երկիրք մը, որ ամենաբարձր երկիրքն է. ասոր կը յաջորդէ երկրորդ մը եւ յետոյ երրորդ մը՝ տեսանելի երկնականաւորն ուր կայ օդը: Այս երեք երկիրքներն ըստ Եզնիկի մէկ ամբողջութեան, մէկ երկիրք՝ երեք մասերն են. «Յախշտակեցաւ Պաւլոս... մինչեւ ցերրորդ ինչ մասն ի բազում մասանց միոյ երկիրս»¹¹: Ուստի Մարկիտոն ընդունած երեք երկիրքները կը մերժէ¹². «Երրորդ երկիրս ասել ուստի՞ իցէ նմա. զի Մովսէս երկուս երկիրս ասէ: Որպէս յամենայնի մոլորեցան հերձուածօղք, նոյնպէս եւ յայսմ, զի ոմն տասն երկիրս ասէ, ոմն եւթն եւ Մարկիտոն երկս»:

Յայտնի է որ հոս առաւելապէս օտար ըմբռնումներ կը գերակշռեն: Սակայն «Երկիրք» բառն արդէն շատ պերճախօս է. վասն զի անոր անեղական ձեւը բազմաթիւ երկիրքներ կ'ենթադրէ¹³: Եւ արդէն հայ ուրիշ հեղինակներ եւ արդի հայ ժողովրդական հաւատքը բազմաթիւ զուգակշիռներ կ'ընձեռեն մեզի: Նախ համեմատութեան առնենք մեր ժողովրդական ըմբռնումները, վասն զի ուսմիկին քով աւելի հարազատ կը մնան վաղնջական դարերու հաւատալիքները: Ջաւախեցիներու¹³ հաւատքով «Երբ Աստուած բաժնեց երկիրքն ու երկիրը՝ ջրի մի մասն երկիրքում

Տիեզերքի, Ոգիներու, Մարդու եւ Կենդանիներու մասին: Յետոյ այս չորս գլխաւոր նիւթերուն տակ դացող առարկաները պիտի տեսնենք. Տիեզերքը կը ներկայանայ երկու գլխաւոր մասերով. նախ կու գալ երկիրքը, որ կը բովանդակէ հաստատութիւնն, աստղերն, արեւ եւ լուսինը, լոյսն եւ խաւարը, անդէն աշխարհը: Տիեզերքի երկրորդ ուղղաբաւ մասն է Երկիրը՝ իր ձեւովն եւ բնութեւնովն: Ոգիներու բաժնին տակ կ'երթան Բարի եւ Չար ոգիներն ու Ոգիներու պաշտօնները: Մարդու մասին այլ եւ այլ տեսակէտներով հաւատալիքներ կան Եւնիկի քով. այսպէս անոր հոգւոյն մասին, մարմնոյն, ճակատագրին, ոգիներու հետ ունեցած յարաբերութեան, մահուան, անդէնական կեանքի եւն վրայ:

Այս հաւատալիքներուն կից պիտի գտնենք նաեւ օտար ազգերու զիցարանութեան եւ հաւատքի մասին հաղորուած տեղեկութիւններ. եւ մեր ծրագիրն արդէն կը պահանջէ, որ զանոնք ալ նկատողութեան առնենք: Բայց այդ օտար հաւատալիքներուն մասին շատ քիչ պիտի խօսինք. միայն ա՛յն կէտերուն վրայ պիտի ծանրանանք, որոնք մասնաւոր ուղղութեան եւ լուսաբանութեան կը կարօտին:

Ինականաբար երբ այս նիւթերն առանձին առանձին նկատողութեան առնենք՝ իւրաքանչիւրն իրեն համապատասխան չափով պիտի ուսումնասիրուի: Ինչ ինչ նիւթերու մասին Եզնիկ արդէն կարծ եւ հարեւանցի գրած է, հետեւաբար մենք ալ անհրաժեշտ եղածին աւելի չենք կրնար ծանրանալ անոնց վրայ. իսկ ուրիշ նիւթեր ալ աւելի մանրամասն կը ներկայանան մեզի, որով հարկ կ'ըլլայ զանոնք աւելի լայն չափով ըննել: Եզնիկ հաստատութեան, աստղերու, արեւու եւ լուսնի, երկրի ձեւին ու զիւրքին եւ ուրիշ ո՛չ կրօնական նիւթերու վրայ իրեն ժամանակակից ըմբռնումներն ունի, որոնք հաւատալիքներու հետ սերտ առնչութիւն ունին. անհրաժեշտ է, որ այդ ըմբռնումներն ալ նկատողութեան առնուին, ժողովրդական հաւատքի մասին լիակատար գաղափար մը կազմելու համար:

Այսչափ իբրեւ ընդհանուր դիտողութիւններ. այժմ միջամուխ ըլլանք մանրամասնութիւններուն:

⁸ Եզնիկայ Կողբացոյ Եղծ ազանդոց, Վենետիկ 1914, էջ 9:
⁹ Անդ, էջ 301:
¹⁰ Անդ, էջ 299:
¹¹ Անդ, էջ 298:
¹² Գովտ. 2: Աղեքսանդր Մատիկեան, Կրօնի ծագումն եւ զիցարանութիւն, Վիեննա 1920 (Ազգային Մատենադարան Զէ), էջ 247:
¹³ Ազգագրական Հանդէս, Ա, էջ 347:

մնաց, մնացածը կազմեցին հետեւեալ չորս գիտերը. Եփրատ, Կուր, Արաքս եւ Սեւ ջուր: Երկիրքը եօթը շերտ է. առաջին շերտն ամպ է, միւսները ջուր»: Համընցիները¹⁴ կը համարին, թէ Քրիստոս երկիրք համբառնալու ժամանակ ինը օր ճամբորդած է, իւրաքանչիւր օր մէկ հրեշտակի մօտ մնալով, վասն զի իւրաքանչիւր երկիրք վրայ մէկ հրեշտակ պետ է: Այլազեկերացիները եօթը երկիրքներ կ'ընդունին. առաջին յարկը կամ աստիճանը երկրի մակերևոյթն է. երկրորդն՝ ամպեր. երրորդը՝ լուսին. չորրորդն՝ արեգակն. հինգերորդն՝ աստղներ. վեցերորդը՝ հրեշտակներու եւ սուրբերու կայանը. եօթներորդն՝ Աստուծոյ աթոռը: Նոր-Բայազէտցիներու¹⁵ համաձայն եօթնպատիկ է երկիրք, եւ իւրաքանչիւր երկիրք ա'յնչպիսի հեռու է իր քովինէն, որչափ երկիրն հեռու է երկնա-կամարէն: — Վարդան վարդապետ¹⁶ կը հաւատէ, որ «Երեք կամարք են մի քան գմբ վերագոյն. հրեղէն եւ ջրեղէն՝ ի վայր քան զնա եւ օղեղէն՝ որ է հաստատութիւնը»: — Հնդկներու¹⁷ երկիրքները բազմաթիւ են. Մերու լեռան վրայ կը բարձրանան անոնք: Նախ կու գան վեց աստուածային կոչուած երկիրքները. յետոյ «ձեւի աշխարհի» տասնուվեց երկիրքները, որոնց վրայ զեռ կը բարձրանան չորս հատ ալ: Պարսիկները¹⁸ երկու երկիրք կ'ընդունին. մին ներքին՝ միւսն արտաքին երկիրք անունով: Ներքինը — *âsmân* — թափանցիկ, կապոյտ քարերէ շինուած պատնէշ կամ թումբ մըն է, որպէս զի շար ողիները բարի ողիներու սահմանը չանցնին, որ կը բաժնուէր այդ թումբով: Արտաքին երկիրքը (*thwasha*) կը պարփակէ նախորդ երկիրքն ու տիեզերքը. անոր վրայ հաստատուած են աստղները եւ միշտ կը դառնայ: Մաս'ուտի¹⁹ արար մատենագիրը ինը

¹⁴ Անդ, 2, էջ 158:
¹⁵ Անդ, XVII, էջ 94:
¹⁶ Վարդան վարդապետի Պատմութիւն, Վենետիկ 1862, էջ 2—3:
¹⁷ Orelli, Allgemeine Religionsgeschichte, II, 1913, էջ 8:
¹⁸ Spiegel, Eranische Altertumskunde, Leipzig 1877, I, էջ 188:
¹⁹ Անդ, էջ 206: Իսլամ ժողովրդական հաւատքը նաեւ եօթը երկիրքներու վրայ կը խօսի: Առաջինն, որ մեր երկրին ամէնէն աւելի մօտ է, կանանչ ջրէ կը բաղկանայ. երկրորդը՝ ջրնջ ջրէ. երրորդը՝ զմրուխտէ. չորրորդը երկիրքը սակ է. հինգերորդը՝ յակինթ. վեցերորդն՝ ամպ. եօթներորդը՝ կրակ. Guer, Moeurs et usages des Turcs, leur religion, leur gouvernement etc. Paris 1747, I. vol., էջ 98:

երկիրք կ'ընդունի: Կիւրեղ Երուսաղէմացին²⁰ երեք երկիրքներ կը զանազանէ, որոնք հրեշտակներու բնակարաններն են: Այլրիկէի Կարիւնները²¹ եօթը երկիրք կ'ընդունին, իսկ Մեքսիկացիներուն²² հաւատքով ինը երկիրք կայ: Բորնէօի²³ բնիկները եօթը երկիրք ունին. անոնց զբայիներէն ոմանք²⁴ հետեւեալ զանազանութիւնն կ'ընեն. երկրէն սկսելով՝ ամէնէն վերի՝ այսինքն եօթներորդը երկիրքն մէջ կը բնակի գերագոյն աստուածը, ինչպէս հայ ժողովրդական հաւատքն ալ կ'ընդունի. վեցերորդին մէջ կը կենայ «բոցեղէն երկնա-կոյսը», որ լուսոյ տիրուհի կ'ըսուի եւ գերագոյնի պատգամաւոր զնւարն է. հինգերորդին մէջ՝ հունձքի եւ արջառի աստուածը. չորրորդին մէջ՝ բժշկութեան աստուածուհին. երրորդին մէջ՝ «չնչատու» (մարդկան կենդանութիւն տուող) աստուածը. երկրորդին մէջ կը գտնուի շրթայակալ մէկը, որ մեր Արտաւազդին կը համապատասխանէ. եւ առաջինին մէջ՝ աստանայի կինը, որ մարդիկը շարութեան կը զբոսէ:

2. Աստղներ: «Քաւեղայքն²⁵ աստեղանշարք... զծննդոց պատճառս եւ զմահուանց՝ յաստեղաց իբրեւ ի կենդանեաց զնեն: Որպէս թէ յորժամ ծնանիցինն, անգէն եւ մահուանքն իւրաքանչիւր ուրուք անվրէպ սահմանիցին. եւ ըստ այն ոչ յառաջել ումեք մեռանել հնար իցէ, եւ ոչ յամենալ» ուստի ծննդեան վայրկենին՝ աստղները կը վճռեն թէ ե'րբ պիտի մեռնի երեսան:

«Եւ զարձեալ²⁶ թէ յաստեղաց էին պատճառք ծննդոց, ընդէ՞ր ի հնդկիս ոչ ոք երբեք սպիտակ ծնաւ, եւ ոչ յայլ աշխարհս այնպիսի ինչ երեւակ. մի թէ ա'նդր միայն ոչ եհաս աստղն սպիտակարար, եւ ոչ յայլ աշխարհս աստղն սեւագործ»:

«Դարձեալ բախտաւորութեանց եւ չուսուութեանց՝ զաստեղան զնեն պատճառս, որպէս թէ աստեղատունք ինչ իցեն եւ ըստ գիւղերոյ պատճառաւորաց աստեղացն յաստեղատունն նոյնպիսիք եւ ծնունդքն լինիցին»:

²⁰ Կոչուսն ընծայութեան, Վրենա 1832, էջ 188:
²¹ Publication d'hommage offerte au P. W. Schmidt, Vienne 1928, էջ 298.
²² Orelli, *անդ*, II, էջ 417:
²³ P. W. Schmidt, Grundlinien einer Vergleichung der Religionen und Mythologien der austronesischen Völker (Denkschr. der kais. Akad. der Wissensch. in Wien. Phil.-histor. Klasse, Bd. LIII, III. Abhandl.), 1910, էջ 17—18
²⁴ Անդ, էջ 54:
²⁵ Անդ, էջ 178:
²⁶ Անդ, էջ 179:

«Աստեղք պատճառաւորք» փոքրիկ մեկնութեան մը կը կարօտի. ինչպէս ամբողջ խօսքէն եւ յետագայ հաստուածէն շատ լաւ կարելի է տեսնել, «պատճառաւոր» բառը՝ «բախտ կամ ճակատադէր որոշող, ճակատագրի պատճառ եղող» իմաստն ունի: Եղանիկի²⁷ քով «պատճառաւոր» նաեւ «արարած, եղած, ստեղծուած» իմաստով կը գործածուի:

«Մինչդեռ²⁸ առիւծն, ասնն, յաստեղատանն իցէ՝ եւ ծնանիցի ոք, թագաւոր լինելոց է. եւ մինչդեռ եզն է եւ ծնանիցի ոք, հզօր եւ բարենշան գալոց է. եւ մինչդեռ խոյն՝ եւ ծնանիցի ոք, մեծատուն լինելոց է, եւ որպէս նայն թաւ եւ ասուել է. եւ յորժամ կարիճն է եւ ծնանիցի ոք չար եւ մեղանշական լինելոց է: Եւ այլքն եւս ազգի ազգի իրաց պատճառք լինին: Որպէս թէ յորժամ Կոռնոսն յաստեղատունն մտանիցէ, թագաւոր մեռանի»:

Եղանիկ կ'ուզէ հերքել²⁹ այս հաւատքն, առարկելով թէ «չկենդանիքն զիս՞րդ կարիցեն կենդանեացն պատճառ ծննդեան լինել»: Բայց աստեղանշար քաղեաններն ու ուսմիկը կը պատասխանեն. «Այլ թէ չէին կենդանիք, ասնն, եւ ոչ զնայունք էին. բայց զի զնան յայտ է՝ թէ կենդանիք են»:

Ժողովուրդը չի՛ հաւատար³⁰ Եղանիկի այն խօսքին թէ «որպէս թագաւորութեանն չէ աստղն պատճառ, նոյնպէս եւ ոչ զօրութեան, եւ ոչ մեծատուն առնելոց»:

«Նոյնպէս³¹ եւ ոչ ի լուսաւորսն շնչաւորութիւն ինչ բանաւոր է, այլ բնական եւ խաղաղական շարժումը. ուստի ոմանք եւ հրեշտակա վարիչս եղին նոցա»:

Ամփոփելով աստղներու մասին հաղորդուածները, անոնք մարդու ծնունդն ու մահը կ'որոշեն. կ'ազգեն մարդուն մարմնոյն, բախտաւորութեան ու չուսուութեան վրայ. կը շնորհեն թագաւորութիւն, զօրութիւն, գեղեցկութիւն, ինչք եւ երբեմն չար ու փասակար յաստեղութիւններ: Եւ այս ամէնը կ'ընան ընել աստղները, վասն զի կ'աղբն եւ գերմարդկային կենդանի էակներ են:

Ի՞նչ է այս հաւատքին հիմն ու պատճառը, որ զրեթէ ամբողջ երկրի վրայ մարդ-

²⁷ Անդ, էջ 251:
²⁸ Անդ, էջ 180:
²⁹ Անդ, էջ 182:
³⁰ Անդ, էջ 185:
³¹ Անդ, էջ 283:

կութեան հոգեւոյն մէջ հսկայական նուաճում մը գործեր է: Աստղներու մասին եղած հաւատալիքներ՝ շատ մեծ տեղ կը գրաւեն ազգերու կրօնքին ու դիցարանութեան մէջ: Այն աչքաու նմանութիւնները, որ նոյն իսկ ամենահեռաւոր ազգերու մէջ կան, պայմանաւորուած են բազմապիսի ազգակներէ, որոնց մէջ գլխաւոր տեղը կը գրաւեն հոգեխօսական ու բնագիտական ազգակներ: Երբ անգամ մը ուսմիկն մաքին մէջ տոգորուի ա'յն ըմբռնումը, թէ իրենց նախնիները մեռնելէ յետոյ աստղներու մէջ բնակելու կ'երթան եւ կամ նոյն իսկ աստղներն անոնց հոգիներն են, որոնք մութ դիշերներու ընթացքին անթարթ աչքերով կը նային իրենց զաւակներուն վրայ ու անոնց բախտին վրայ կը հսկեն, այնուհետեւ շատ բան չի՛ մնար այս հաւատքն աւելի զարգացնելու եւ ըսելու թէ այդ աստղները կ'որոշեն իրենց բախտը:

Այս հոգեխօսական պարագային վրայ կ'աւելնայ բնագիտական փորձառութիւնը: Բնութեան մէջ ապրող ժողովուրդին աչքերէն շատ քիչ բան կը վրիպի՝ բնութեան երևոյթներէն: Ամենահին ժամանակներուն իսկ, ամէն ժողովուրդի մէջ կար գաս մը, որ աստեղադիտութեամբ կը զբաղէր: Որչափ որ ալ անոնք թիւր գաղափարներ կազմած ըլլային երկնային դրութիւններու մասին, անոնք ուշադիր եղած պիտի ըլլային, որ աստղները՝ եւ մանաւանդ արեւն ու լուսինը մանաւոր ազդեցութիւն ունին ամբողջ բնութեան ու մարդուն վրայ: Այսպէս կ'ընդունի քաներորդ դարու գիտութիւնը եւ միայն անստեղակները կը տարակուսեն այս մասին: Հոս յատալ կ'ուզեմ բերել մեր արդի բժիշկներէն մէկուն՝ Գոկտ. Գրիգորեանի խօսքերը³². «Եթէ տակաւին գիտնականապէս չենք կրնար հաստատել ու փաստել աստեղային ուժերու ազդեցութեան տեսակն ու տարողութիւնը մարդու վրայ, — թէ եւ արեւուն ազդեցութիւնն ամենօրեայ փաստ մըն է, — բայց վստահաբար կրնանք ըսել, որ անթիտելի ու տեսական կապ մը կայ տիեզերական ուժերու եւ կենսիկի ու մահուան կլոպթին (*rythme*) միջև: Արդ եթէ ընդունինք ճակատագրի գոյութիւնն իր նորագոյն ըմբռնումով, ա'յն՝ որ մարդու մը անհատա-

³² Թեոդիկ, Պարիս 1929, էջ 36. Համեմատել նաեւ Գիտութիւն եւ Գիտելիք, 1928, Թիւ 12, էջ 185—187. 1929, Թիւ 13, էջ 226—228:

կանոնները, խառնուածքն ու նկարագիրը, հետեւաբար կեանքի մէջ իր ընթացքը կախում ունին իր կազմուածքէն՝ որ ծնած օրէն իսկ եւ աւելի առաջ, արդէն հաստատուն ու գրեթէ անփոփոխելի է իր ընդհանուր գիծերուն մէջ, եւ երբ զիտութիւնը դայ հաստատել աստեղային ուժերու ուղղակի ազդեցութիւնը մարդու կազմուածքին վրայ — մանաւանդ կազմաւորութեան շրջանին, — միաժամանակ հաստատուած կ'ըլլայ աստղերու ազդեցութիւնը մարդկային ճակատագրին վրայ: ... Պէտք է հիանալ, որ՝ առանց այն գիտական հրաշալի միջոցներուն, զորս այսօր մեր արամադրութեան տակ ունինք, մեր նախնիք տիեզերական շատ մը մեծամեծ խորհուրդներու յայտնատեսութիւնն են ունեցեր, եւ անոնց ցնորական տեսութիւնները յաճախ դարձեր յետագայի սովորական իրականութիւնը»:

Հայ ժողովրդեան կարծիքով³³ ամէն մարդ աստղ մ'ունի. երբ անոր վախճանը դայ, այդ աստղը կ'իյնայ եւ մարդը 40 օր յետոյ կը մեռնի: «Բոլոր աստղերն երկու տեսակ են լինում, բարի եւ չար: Բարի աստղի տակ ծնածը՝ երջանիկ, չարին տակ ծնողը զժբախտ է լինում: Աստղերը կարող են դժբութիւն, իմաստութիւն տալ մարդկան»³⁴: Այս հաւատքը կայ Ջաւախքի, Վարանդայի, Համազնի, Գանձակի, Տարօնի եւն մէջ: Բորչալուցիներու համաձայն ամէն նորածինի համար նոր աստղ մը կը ստեղծուի: «Թլուստ Դաւիթ³⁵» հայ ժողովրդական զիւցազններու թեան մէջ՝ Մըսրայ Մելիքի մայրը իր որդւոյն կ'ըսէ՝ զայն Սասնոյ զիւցազնին դէմ կուռելէ ետ կեցնել ուղեւով:

«Մելիք, մի՛ էրթայ էն կօշախի վերայ՝
Մէկ էրազ իմ տիհիլ՝
Էրազմի զահահուրիմ իմ»:

³³ Ազգագրական Հանդէս, Ա, 308, 348. Բ, 219. 2, 34, 346. IX, 269—271. X, 166. XVII, 95 եւն. Abeghian, Der armenische Volksglaube, Leipzig 1899, էջ 25: Ա. Տ. Կ. Գալփանան, Չօմախլու, Նիւ Եորք, 1930, էջ 36:

³⁴ «Գիւմիւրդեցի մի հովիւ մըսում է. տանում են տուն. ճանապարհին մի քարի փոսի մէջ հաւաքուած ջրից խումբ է: Գիշերը երազում յայտնում են, թէ դու սրբացար, որովհետեւ խմեցիր ժաշուրը, որի մէջ զարկել էր աստղը: Մի եւ նոյն ժամանակ արդեւում են նրան ամուսնանալ: Սա ժամկոչ է գտնում եւ ամէն ինչ դուշակում: Մինչ իսկ պատկուհի է գերեզմանների մօտ եւ իմանում, թէ ննջեցեալները քրիստոնէսայ են եղած թէ կոսապալա»:

³⁵ Անդ, 2, էջ 174:

Գիշեր էրազի մէջ որ տիհայ՝
Սասնոյ աստղայ լիւս-պայծառ էր,
Մըսրայ աստղայ մութ-խաւար էր³⁶:

Ձէնով Օհան³⁷, նոյն զիւցազններութեան ուրիշ մէկ հերոսը, որ աստղադուշակ է, «Իրիչկից, Դաւթի աստղ տեսաւ՝ նվազ էր, խիւանդ էր», ուստի կ'եղբակացնէ թէ «Դաւթի նեղ տեղ ի ինկի»: Ծնորհայի³⁸ իր «Յաղագս երկնից» գործին մէջ կը նկարագրէ երկինքն ու եօթը մոլորակներու համար կ'ըսէ.

«Ոմանց բարի ասեն գիտողք եւ խոստանան,
Այլոց զչար թէ լինիցի խօսին զբան.
Է զի կատարի, է զի սխալող բարբառեցան»:

Սրուանձտեանց³⁹ իր «Մանանային մէջ յառաջ կը բերէ սա կտորները. «Թէ որ մէկը կը ծնանի այն վայրկենին, որ Աղեղնաւորին Առաջին աստղը Լուսնթաղին հետ մէկ տեղ հորիզոնէն վեր կ'ելլէ, զիւցազն ու թագաւոր լինի նա: Թէ որ մէկը Խեցեղեան կենդանակերպին մէջ ծնանի, վատ լինի. ինչ բանի ձեռք զարնէ, ետ մնայ: Ով որ Խոյին մէջ ծնանի, մեծատուն լինի: Ով որ առիւծին մէջ ծնանի, կտրիճ եւ իշխան լինի, նաեւ կուռող եւ բարկացող: Ով որ կշիռին մէջ ծնանի, արգար եւ բարի լինի: Ով որ Այծեղջ(իւր)ին Արեւուն հետ հորիզոնէն վեր ելլելու ատենը ծնանի, անոր բախտ հետզհետէ մեծնայ եւ բարձրանայ: Երջանիկ է այն ժողովուրդը, որոյ թագաւորն ծներ է Կշիռ կենդանակերպին մէջ: Վա՛յ այն ժողովրդեան, որոյ թագաւորը ծներ է Կարիճ չար կենդանակերպին մէջ»: Ինչպէս կը տեսնուի այս հաւատքը եզ-

³⁶ Մելիք, մի երթար այդ քաջին դէմ.
Մէկ երազ եմ տեսեր,
Երազիս մէջ զարհուրեր եմ.
Գիշեր երազի մէջ որ տեսայ՝
Սասունի աստղը լոյս պայծառ էր,
Մըսրի աստղը մութ խաւար էր:

³⁷ Անդ, էջ 190—191:
³⁸ Բանբ Զափաւ. Յաղագս երկնից. Վենետիկ 1830, էջ 283:

³⁹ Մանանայ, Կ. Պոլիս 1876, էջ 337—338: Ինչպէս որ այս տեղիքին յայտնի է, առիւծը զօրութեան, իշխանութեան եւ բարկութեան խորհրդանշան է: «Երբ արեւն իր ընթացքն առիւծին մէջէն կ'ընէ, այդ միջոցին աւելի ուժգին ազդեցութիւն մը ունի. եւ այս անոր համար է՛, որ արեւն այն ժամանակ մասնաւոր մոգական ոյժ մը կը սփռէ... այլ որովհետեւ արեւը առիւծի քով եղած ատեն շատ ուղղաձիգ կը նետէ իր ճառագայթները երկրի վրայ ու ասով իր քնական ազդեցութիւնը զերազանց աստիճանով կը ներդրծէ: Jakob Aebly, Astrologie als kosmische Symbolik und Periodik. «Der Leuchter», Darmstadt, IX. Band (1930—1931), I. Heft, էջ 127:

նիկի ներկայացուցածին հետ գրեթէ նոյն է. Խոյը հարստութիւն կը շնորհէ, առիւծը՝ իշխանութիւն եւ թագաւորութիւն, իսկ կարիճը՝ զժբախտութիւն ու չարիք:

Մի եւ նոյն հաւատալիքները գրեթէ նոյնութեամբ կը գտնենք նաեւ ուրիշ ազգերու քով: Աւեստայի⁴⁰ համաձայն, ամէն բարի եւ չար բան, որ մարդկան եւ միւս արարածներուն կը հանդիպին, 12 ախտարներէ եւ 7 ապախտարներէն յառաջ կու գան (12 կենդանակերպներն ու 7 մոլորակները): 12 ախտարները Որմզդի կուռակցութեան կը վերաբերին եւ բարի արդեւները յառաջ կը բերեն, իսկ ապախտարներն Ահրիմանի արբանակներն են եւ միայն չարիք յառաջ բերելու ետեւէ կ'ըլլան: Գիտէ՞ որ Սիկիլիացի⁴¹ քաղաքացիներու մասին կը գրէ՝ թէ կը հաւատան, որ մոլորակներու ընթացքին մէջ 30 աստղներ կան, իբր խորհրդատուներ. անոնց կէսը դէպ ի երկիր կը նային. միւսները երկրի խորքը (սանդարամետը) կը նկատեն, եւ ասով հոն եղածները կը տեսնեն ու անոր համաձայն որոշումներ կ'ընեն: Բաց աստի կան 24 աստղներ, որոնց 12ը կենդանի մարդկան վրայ կը հսկեն եւ 12ը մեռելներուն վրայ ու զանոնք կը դատեն: Վիրգիլիոսի⁴² Մշակականքին մէջ կը կարդանք թէ մարդիկ չեն մեռնիր, այլ կը թռչին կ'երթան աստղներու մէջ կը բնակին: Հոմարայեցիներու աստղապաշտութեան մասին Ս. Օգոստինոս Երկար գլուխներ նուիրած է իր «Վան Բաղաքին Աստուծոյ»⁴³ երկին մէջ: Հոմարայեցիներու համաձայն, աստղները ո՛չ միայն մարդիկներու բախտին ու ճակատագրին վրայ որոշիչ ազդեցութիւն ունին, այլ նաեւ անոնց զիրքէն ու երեւոյթներէն կարելի է իմանալ, թէ ծնանիլիք կենդանի մը ինչպիսի՛ պիտի ըլլայ, արդեօք ասորաբեր, արօրածիգ, կառածիգ են:

Աստեղահմայութեան բուն հայրենիքը Եփրատ-Տիգրիսի հովիտն է: Եւ այս պարագան արդէն մեծապէս ազդած է, որ ասորաբարեկական քաղաքները ամենհի հոսանքով խուժէ երկրէն դուրս եւ ողողէ զբացի աշխարհները: Անուրանալի է, որ հայ ազգը ո՛չ միայն այս տեսակէտով, այլ նաեւ ուրիշ քաղաքակրթական մեծ ազդեցութիւններու են-

⁴⁰ Spiegel, անդ, II, էջ 74:
⁴¹ Orelli, անդ, I, էջ 221:
⁴² Georgica, IV.
⁴³ V, 1—9:

թարկուած է իր այս քաղաքակրթ զբացիներէն: Եւ հայ ազգը մին է այն սակաւ ազգերէն, որ իր վաղնջականութեան պատճառով հնագրական քաղաքակրթութեան մը մնացորդները հասցուցած է մեզի. եւ այդ մնացորդներուն մէջ մասը՝ մեռած ազգի մը, ասորաբարեկացիներու, սեպհականութիւնն է: Ինչ որ Կիւմոն իր մեծ հեղինակութեամբ ասորիներու մասին կը գրէ, նոյնը նաեւ հայերու մասին կրնար ըսել. «Քաղաքական աշխարհաբանութիւնը (cosmologie), որ ամէն տարր կ'աստուածացնէ, եւ մանաւանդ աստղներուն գերազանց ազդեցութիւն մը կը վերաբերէ, կը տիրապետէ ամբողջ ասորական ընտրակրօնքի (Syncretismus) վրայ. Տիեզերքն հսկայ գործարան մը կը նկատէ, որուն իւրաքանչիւր մասը, իրարու հետ սերտօրէն կապուած, կ'ազդէ ու կը հակազդէ իրարու վրայ: Ուստի աստուածութիւնը կրնայ — ինչպէս հին սեմականները կը հաւատային — ջուրի, շանթի, քարի կամ բուսականութեան մէջ մարմնացած մտածուիլ: Բայց ամենազօրեղ զիւքերն համաստեղութիւններն ու մոլորակներն են, որոնք ժամանակի եւ իրերու ընթացքը կը վարեն»:

(Շարունակելի) Ն. Ա. ԳԱՐԱՄԱՆԵԼՈՍ

ՆԻՐԹԵՐ ՂԱՐԱՐԱՂԻ ՀՈՅ ԱԶԳԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՄԱՐ

Համախց
ԿՈՍՏԱՆԴՆՈՍ ՄԵԼԻՔ-ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ
ՏՆԱՅԻՆ ԲԺՇԿՈՒԹԻՒՆ
ա. Աչխաղալի համար:

1. Չուն կտորում են սպիտակուցը միջից հանում, իսկ գեղնուցը մէջը թողնելով բամբակով ծածկում եւ այնքան հարում, որ նրա իւրը պատում է բամբակին, որը դնում են աչքի վրայ:
2. Նոր մորթած ոչխարի սպիտակ թուփ (փախալը) մի կտոր դնում են աչքին եւ պահում որ արիւնը քաշի:

⁴⁴ Franz Cumont, Die orientatischen Religionen im römischen Heidentum. Nach der vierten französischen Auflage, unter Zugrundelegung der Übersetzung Gehricks bearbeitet von Dr. B. A. Burckhardt-Brandenburg, 3. Auflage, Leipzig und Berlin, 1931, էջ 122.